

Koert van der Horst | Peter A. Koolmees | Adriaan Monna (red.)

Over beesten en boeken

*Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde
en de boekwetenschap*

ERASMUS PUBLISHING

De dieren in de menagerie van 'De Witte Oliphant' te Amsterdam zoals gezien door Jan Velten rond 1700

FLORENCE F.J.M. PIETERS

Inleiding

Sinds mensenheugenis is er interesse geweest in wilde dieren uit andere landen. Op jaarmarkten en kermissen trokken exotische dieren, zoals olifanten, neushoorns, apen en slangen steeds veel belangstelling. De nieuwsgierigheid naar deze dieren werd aangewakkerd door berichten van reizigers en zeevaarders. De ontwikkeling van de handel en scheepvaart is de basis geweest voor het ontstaan van meer permanente exposities van exotische dieren. Deze dierenverzamelingen ontwikkelden zich tot menagerieën, de voorlopers van de dierentuin. In de 17e en 18e eeuw waren in ons land de West- en Oostindische Compagnie meestal de leveranciers van deze dieren. Hun schepen namen op bestelling, of als cadeau van een hoogwaardigheidsbekleder, levende of opgezette dieren mee.

Deze menagerieën en de daaraan verbonden kabinetten waren van groot belang voor de studie van de natuurwetenschappen en zijn daarnaast altijd een grote bron van inspiratie voor kunstenaars geweest. Echter, niet alleen wetenschappers en professionele beeldende kunstenaars uit de 17e en 18e eeuw werden gegrepen door de vormenrijkdom van de tentoongestelde dieren, maar ook amateurs (in die tijd ook wel 'curieuse liefhebbers' genoemd) legden hun verwondering bij het zien van allerlei exotisch gedierte met pen en penseel vast. Een dergelijke amateur was Jan Velten, wiens manuscript 'Wonderen der natuur' in de Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam, wordt bewaard.

Het manuscript 'Wonderen der natuur'

Dit unieke teken-, schrijf- en plakboek in folio wordt in de Artis bibliotheek ook wel 'Boek van Blauw Jan' genoemd. De volledige titel ervan luidt namelijk:

Wonderen I der I NATUUR: I Beschreven I Beschreven I door I Jan Velten I die hij selfs in sijn tijt tot
I Amsterdam gesien heeft I soo I Menschen: Dieren: Bloedeloose diertjes: I Gevolgelte: Vissen:
Hoorens: Schelpen: I Zeegewassen: Boomen: Planten: I Bloemen: neffen haar beeltenisse. I Met
d'pen: na leven geteeckendt I en al d'voornaemste en vrcemste I vogelen: en: dieren die Jan Weste-

hoft [= Jan Westerhof] I anders, in gemeen genaamdt, Jan blauw, I ofte Blauw Jan, in zijn Tooneel, ofte I vogelparck, vertoondt heeft, met water- I verft, na haar levenscolueren afgeset I alles gedaan door I Jan Velten.

Een zekere Jan Velten heeft hierin dus niet alleen de belangrijkste 'wonderen der natuur' getekend en beschreven die in Amsterdam te zien waren in de vermaarde menagerie van Blauw Jan, destijds geleid door Jan Westerhof,¹ maar ook daarbuiten – in enkele gevallen zelfs buiten Amsterdam. Bladerend door het 258 pagina's tellende album blijkt verder dat de auteur, naast de exotische schepselen die hij op de binnenplaats van de herberg van Blauw Jan (op de Kloveniersburgwal), op straat, op kermissen en in kabinetten zag, ook die van een veel minder bekende menagerie noemt, namelijk van 'De Witte Olifant' op de Botermarkt (thans Rembrandtplein geheten). Hier en daar zijn eigentijdse prenten in het album geplakt, waarvan twee uiterst zeldzame reclameprenten betrekking hebben op dieren die in 'De Witte Olifant' te zien waren. Het frontispice [afb.1] geeft een aardige selectie van de 'wonderen der natuur' die in het album aan bod komen.

De datering van het album is niet exact vast te stellen, aangezien Velten er gedurende een lange reeks van jaren aan gewerkt schijnt te hebben en er slechts weinig jaartallen in de tekst voorkomen. Het oudste voor de datering van het album relevante jaartal is 1695 op p.29 bij de pentekening van een meerval: 'Vis: 7 voeten groot: in d' Haerlemmermeer gevangen: 1695' en het meest recente jaartal is 1709 op p.223 bij de beschrijving van een 'vis met handen' [een zeeduivel].² Het ligt dus voor de hand dat Velten reeds tegen het einde van de 17e eeuw aan het handschrift begonnen is en gedurende het eerste decennium van de 18e eeuw erin verder getekend en geschreven heeft.

Over Jan Velten zelf is hoegenaamd niets bekend, behalve dat hij tussen 1695 en 1709 in dit album getekend heeft. De historicus P.H. Witkamp achtte het waarschijnlijk dat Velten een zeeman is geweest, die aan Westerhofs inrichting was verbonden.³ Meijer betwijfelde dit echter en hield hem voor een 'liefhebber', en wel een amateur-conchylioloog.⁴ Dit zou blijken uit een aantekening die Velten maakte bij de afbeelding van een zeehoorn: 'ik heb er twee gehad, de een levend' en uit de tekening van een hoorn 'die Mr Pieter van Dalen aan mijn, Jan Velten geschonken heeft met verscheidene zeehoorns, zijn vader voor 25 jaar vereert' (p.102).

1. Voor de menagerie van Blauw Jan, zie o.a.: I.H. van Eeghen, 'Notaris Hendrik de Wilde en de exotische dierenwereld', in: *Amstelodanum*, 49(1962), p.150-159; F.F.J.M. Pieters & M.F. Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 20(1988), p.195-209.

2. Op p.120 noemt Velten nog een ouder jaartal, nl. 1687, maar uit de tekst blijkt dat dit betrekking heeft op een door hem nagetekende afbeelding, waarvan het origineel uit 1687 stamt: '... een selsaamme vogel die op Batavia inde compini [=Compagnie] stal in ijaer 1687 zijn 't sien geweest, en na leven geschildert door Vinandt en na geteeckendt door Jan Velten'.

3. P.H. Witkamp, 'Vroegere diergaarden en beoefenaars der dierkunde, inzonderheid met betrekking tot de verdiensten der Nederlanders op zoologisch gebied, II. Vermeeandering der zoologische kennis door Hollanders, en de Nederlandsche diergaarden ten tijde der Republiek', in: *Eigen Haard*, 14(1888), p.293-295.

4. D.C. Meijer Jr, 'Blauw-Jan', in: *Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren*, 2(1889), p.41-48.

De polemiek tussen Witkamp en Meijer ontspan zich in 1888-1889, toen het Velten album pas was ontdekt. In een artikel van Witkamp uit 1875 komt geen enkele verwijzing naar het manuscript van Velten voor.⁵ Witkamp trad in die tijd als bibliothecaris van Artis op en zou het Velten album in een artikel over de menagerie van Blauw Jan zeker genoemd hebben als het vóór 1875 door Artis verworven zou zijn. In 1881 duikt het Velten album voor het eerst in de literatuur op, en wel in de eerste gedrukte catalogus van de Artis Bibliotheek, bezorgd door de conservator van de Bibliotheek, Gilles Janse (1852-1912).⁶ Hieruit kan men afleiden dat het handschrift tussen 1875 en 1881 door Artis verworven zou kunnen zijn. Verdere gegevens over datum van verwerving en herkomst heb ik niet kunnen traceren.

Wat de artistieke van de tekeningen betreft: de potloodtekeningen lijken door een zeer onbedreven hand te zijn uitgevoerd; het lijken soms wel kindertekeningen. De meer uitgewerkte pentekeningen geven daarentegen blijk van veel gevoel voor detail, tot overdrijvens toe. Maar in de gouaches laat Velten zich van zijn beste kant zien, met name in die van vogels. Enkele gouaches, o.a. die van een siamese tweeling, doen zelfs aan moderne kunst denken.⁷ Dit heeft sommigen doen vermoeden dat de tekeningen wellicht door meer dan één persoon zijn uitgevoerd.⁸

Hoe het ook zij, het Velten album is een uniek curiosum van grote cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke waarde. Het werd dan ook veelvuldig geraadpleegd en verkeerde na bijna drie eeuwen in een dermate deplorabele staat, dat er een raadpleegverbod op kwam. Afgezien van gebruikerssporen als ezelsoren, scheuren en gaten, brandde de ijzergal-inkt op sommige plaatsen door het papier heen en waren de met dikke beenderlijm geverniste gouaches meestal zwaar gecraqueleerd, waardoor bij iedere raadpleging stukjes verf van het papier dreigden te springen.

De spanning tussen de vraag van gebruikers en de noodzakelijke conservering werd in 1992 opgelost door een restauratievoorstel van Peter Poldervaart, hoofdrestaurator bij het Rijksmuseum Amsterdam, die tevens een proefrestauratie uitvoerde van 10 bladen ten behoeve van de tentoonstelling 'De wereld binnen handbereik', georganiseerd door het Amsterdams Historisch Museum. De uiteindelijke restauratie, die zes maanden in beslag nam, werd onder zijn toezicht in het restauratieatelier van het Rijksmuseum uitgevoerd door de Parijse restauratrice Isabelle Lambert. Haar omvangrijke restauratierapport is in de Artis Bibliotheek

5. P.H. Witkamp, 'Het Natura Artis Magistra onzer voorouders', in: *Jaarboekje van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra*, (1875), p.151-156.

6. G. Janse, *Catalogus der Bibliotheek van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam* (Amsterdam 1881), p.11, nr.97 [overigens met foutieve datering 1650].

7. Deze man met een parasitaire tweeling uit de borst groeiend was destijds een grote bezienswaardigheid op kermissen; hij heette James Poro. Zie: B.C. Sliggers, 'Het geld is de leus, voor dwerg en reus. Expositie-mogelijkheden voor de wonderen der natuur', in: *De tentoongestelde mens. Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur*, ed. B.C. Sliggers & A.A. Wertheim (Zutphen 1993), p.20-37.

8. L.D. Brongersma, 'Notes upon some sea turtles', in: *Zoölogische verhandelingen uitgegeven door het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden*, 51(1961), p.38, n.7.

ter inzage. De restauratie, waarvan de totale kosten 50.000 gulden bedroegen inclusief materialen en foto's, werd bekostigd met behulp van subsidies van het Ministerie van wvc, het Fonds Hartman, het Fonds Artis Bibliotheek / Bijzondere Dierkunde, en de Vereniging van Vrienden van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Tot ieders verrassing werden tijdens de restauratie diverse 'nieuwe' tekeningen ontdekt, die overgeplakt bleken te zijn.⁹

Na de restauratie kwam het album in losbladige vorm in de Artis Bibliotheek terug, opgeborgen in acht zuurvrije dozen, met het bijbehorende restauratierapport, opgeborgen in vijf ordners. Sinds de verbouwing van 1989/1990 is het monumentale gebouw waarin de Artis Bibliotheek gehuisvest is (de zogenaamde Plantage Bibliotheek) uitstekend geklimatiseerd, zodat verdere passieve conservering gewaarborgd is.¹⁰ Inmiddels zijn twee foto-CD's van het Velten album gemaakt, zodat binnenkort iedere historicus, kunsthistoricus, biohistoricus, zoöloog en 'curieuse liefhebber' elk detail op het beeldscherm van zijn computer of TV toestel kan bekijken.¹¹ Aan de bijbehorende data-base wordt gewerkt door ondergetekende, bijgestaan door experts uit diverse vakgebieden.

De menagerie van 'De Witte Oliphant'

De Botermarkt in Amsterdam (thans Rembrandtplein) was in de 17e, 18e en 19e eeuw een bekende verblijfplaats van reizende menagerieën. Sedert 1669 werd er op maandag niet alleen gemarkt met boter, kaas en andere zuivelprodukten, maar ook met klein vee, hoenders, duiven, ganzen, eenden en ander gevogelte.¹² Zo droeg een marktkraam het opschrift:

Ik slacht Ariën

Ik zocht Entvogels en koop Kanariën.¹³

Het volgende luifelschrift moet eveneens hier te zien zijn geweest (óf op de nabije Kloveniersburgwal, bij Blauw Jan):

Hier verkoopt men ten dienste van de lui,

Apen, Bavianen, Papegayen en al zulk gebrui.¹⁴

9. Zie het restauratierapport van Isabelle Lambert in de Artis Bibliotheek; zie ook J.A.A.M. Biemans, 'De conservering van de Wonderen der Natuur', in: *UBA informatie, mededelingenblad voor UBA-medewerkers*, 1(1993), nr.4, p.8-9.

10. Zie: N.P. van den Berg & F.F.J.M. Pieters, 'Van "artis bibliotheek" tot "plantagebibliotheek"; een nieuw bibliotheekcomplex in een gebouw met historie', in: *Open*, 23(1991), p.41-44; zie ook: F.F.J.M. Pieters m.m.v. A.M. Compier & K. Gerritsen, 'De Artis Bibliotheek te Amsterdam', in: *De Boekenwereld*, 6(1990), p.88-107.

11. Deze foto-CD's zullen worden uitgebracht door het Expert Centre for Taxonomic Identification (ETI) onder auspiciën van het Instituut voor Systematiek en Populatiebiologie (ISP), Universiteit van Amsterdam.

12. Zie: J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoulen, schutterye, gilden en regeeringe*, dl.2 (Amsterdam 1765), p.417-418.

13. J. van Lennep & J. ter Gouw, *Het boek der opschriften. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche volksleven* (Amsterdam 1869), p.298. De auteurs weten niet wie deze 'Ariën' was; m.i. worden er rammelen (van Lat. *Aries*) mee bedoeld.

14. *Ibidem*, p.298.

Op de grote jaarmarkt of kermis in september waren er omvangrijke menagerieën te zien, getuige o.a. reclamebiljetten van de menagerie van Casal en Ekhorst en die van Bernardus Broekman.¹⁵

Uit onderzoek in de Amsterdamse notariële archieven door Dr Isa H. van Eeghen is gebleken dat 'De Witte Olifant' geen kermistent was, maar een herberg, die tussen de Bakkersstraat en het Balk in het Oogsteegje lag¹⁶, waar zich thans het Caransa Hotel bevindt. Het pand met twee achterhuizen, waar toen nog 'het lam op de luyffel' stond, was op 4 januari 1681 gekocht door ene Bartel Verhagen. Uit het testament van Bartel Verhagen uit 1703 blijkt dat zijn dierbaarste bezit een olifant was, die hij verhuurde ten behoeve van optredens op kermissen in binnen- en buitenland.

Dat in 'De Witte Olifant' ook buiten de Amsterdamse kermis in september zeldzame dieren te bewonderen waren, blijkt uit een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 20 oktober 1707: 'Werd bekend gemaekt dat tot Amsterdam op de Botermarkt in de Witte Olifant, van 's morgens ten 9 tot 's avonds ten 8 uren, te zien is, een groote levendige Zee Schildpad, wegende 564 pond, lang 6 voet en breed 5 voet, is gevangen in de Wijker-Meer'.¹⁷

Zowel 'Bardt en olifhandt', als 'een Schillepat die soo groot waer als een Vries paert ... levendicht 't sien op de botermarckt inde witte olifhandt tot Amsterdam', alsmede diverse andere dieren die daar te zien waren, komen in het Velten album ter sprake. Hieruit blijkt niet alleen dat Veltens manuscript een betrouwbare bron is, maar ook dat het de meest uitvoerige primaire bron is betreffende deze menagerie. In het hierna volgende zal ik alle dieren van 'De Witte Olifant' die in het manuscript behandeld worden, de revue laten passeren.

Bardt z'n olifant

De olifant van Bardt staat ten voeten uit getekend op p.66 en 67 van het album [afb.2] en voor de helft op het frontispice [afb.1]. Aan de kleine oren is duidelijk te zien dat het een Indische olifant is en geen Afrikaanse; het ontbreken van slag-tanden wijst erop dat het een vrouwtje is. De tekst op de achterzijde (p.68) luidt:

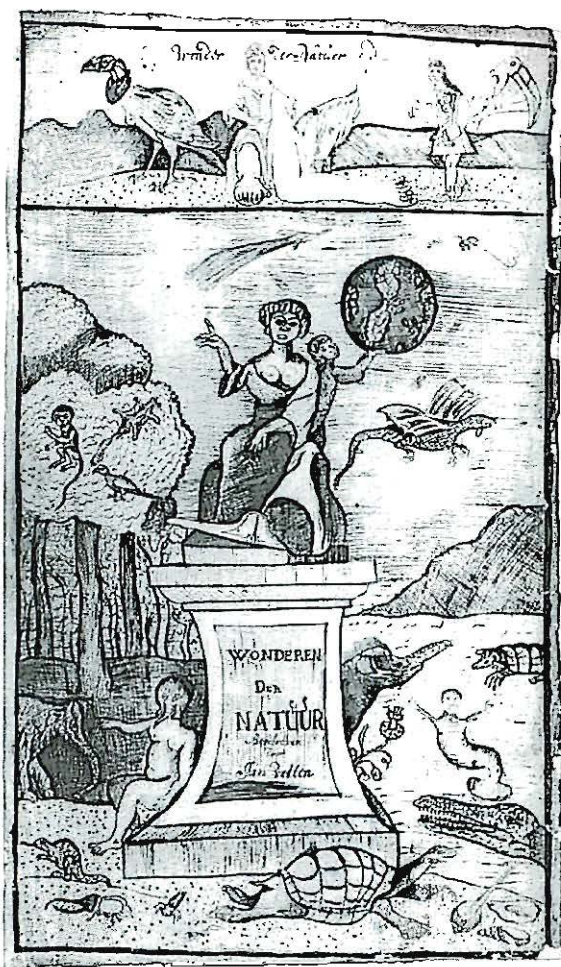
Bardt en olifhandt, na leven afgebeeld
En die voor meenicht mensch, sijn kunsten heeft gespeelt
Soo dat ick daar nu, niet veel hoeft 't verhaalen —
Wandt hij is wel bekendt, in ons nederlandt geraaken —.

Bardt zelf is op de tekening echter niet te ontdekken, terwijl in het rijmpje toch duidelijk naar Bardt *en* olifhandt verwezen wordt. Ook op de vorige en volgende

15. Beide aanwezig in Atlas 'Zeden en gewoonten' van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Rijksmuseum Amsterdam, Portefeuille XXVIII A, resp. nr.III b 74 en III b 80; zie ook: P. Smit, A.P.M. Sanders & J.P.F. van der Veer, *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam 1986) [= *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 19], p.7.

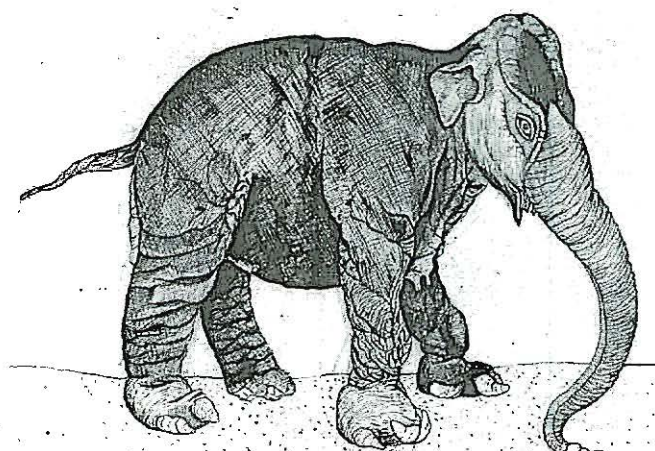
16. Van Eeghen, art.cit. (n.1), p.151.

17. S.A.C. Dudok van Heel, 'Een schildpad in het IJ', in: *Amstelodamum*, 63(1976), p.22.

Afb.1. Frontispice van 'Wonderen der natuur' van Jan Velten, ca.1700 (54,5x32,5 cm).

bladzijden staat Bardt niet afgebeeld – wél diverse dieren (gordeldier, edelpapegaai en 'bever uijt nieunederlant'). Het is echter mogelijk dat Bardt, of de olifant, bij een herinbinding elders in het album terecht gekomen is. Hiervoor pleit de soms voorkomende onlogische bindvolgorde, bijv. de Westindische kalkoense haan op p.103-106, waarvan men vroeger op p.103 de poten, de helft van de romp en de staart en op p.106 de kop en de rest van de romp zag (de paginanummering is overigens van recente datum, vóór de restauratie). Bij de restauratie bleek bovendien dat diverse tekeningen oorspronkelijk niet direct in het boek zijn getekend, maar naderhand ingeplakt. Naar mijn mening staat het portret van Bardt op een zeer prominente plaats in het boek, namelijk op p.5, ná het frontispice (p.1) en de titel (p.3) en vóór het portret van Blauw Jan op p.7 met de

Afb.2. De olifant van Bardt. 'Wonderen der natuur', p.66-67 (55x62 cm).

tekst 'Hier siet ghij in 't klein, het beelt van Blauwe Jan ...'. Ik heb vroeger wel gedacht dat dit portret zonder bijbehorende tekst [afb.3] een zelfportret van Velten betrof, maar het lijkt me nu meer voor de hand te liggen dat de beide menageriehouders vóór in het boek afgebeeld zijn.

Op p.63 was een gravure ingeplakt van een mannelijke Indische olifant (dus niet de olifant van Bardt, want dat was een vrouwtje), die allerlei kunstjes kon uitvoeren [afb.4]. Deze gravure lijkt geïnspireerd door een veel eerdere anonieme prent, uit 1642, getiteld 'Kunststukjes door een olifant, Hansken genaamd'.¹⁸ Het zou dus om een oudere prent kunnen gaan, die ter gelegenheid van het optreden van de olifant van Bardt opnieuw gegraveerd werd.

Het is bekend dat de olifant van Bardt in 1702 in Londen is opgetreden.¹⁹ Volgens Bartel Verhagens testament mocht zijn olifant nooit worden verkocht, alleen verhuurd.²⁰ (Het schijnt dat onze Bardt ooit in een dronken bui zijn olifant voor 1.000 Engelse ponden heeft verkocht, welke transactie naderhand ongedaan moest worden gemaakt). Bartel Verhagen werd kort na het passeren van zijn laatste wil op 10 augustus 1703 in de Nieuwezijds Kapel begraven.²¹ Tot erfgenaam had hij een zekere Jan Jansz benoemd en tevens tot executeur, maar

18. In het Rijksprentenkabinet, Amsterdam; gereproduceerd in: B. Bakker, 'Rembrandt en de olifant', in: *Kunstschrift*, 38(1994), nr.4, 'De olifant', p.28.

19. Van Eeghen, art.cit. (n.1), p.150.

20. *Ibidem*, p.150.

21. *Ibidem*, p.151.

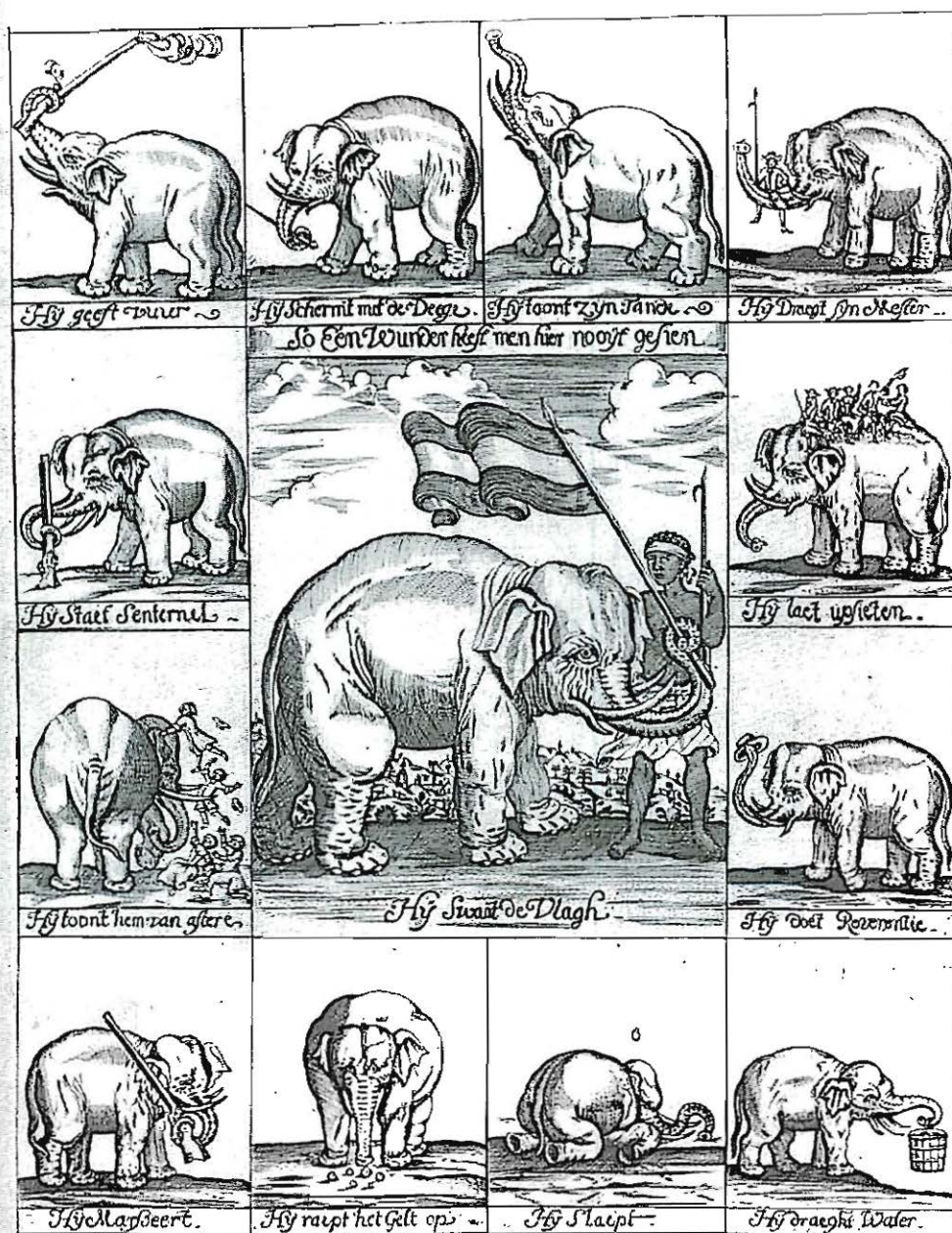

Afb.3. 'Wonderen der natuur', p.5.
Mogelijk een portret van Bartel
Verhagen, alias 'Bardt' (55x31 cm).

dat tezamen met notaris Hendrik de Wilde. Bartel Verhagens 'speelkinderen' Helena en Catharina Verhagen kregen een lijfrente die zou worden betaald uit het verhuren van zijn olifant.²² Het lijkt waarschijnlijk dat de olifant die in 1704 in Berlijn optrad, waarvan men zei 'Er konnte allerlei Exercitien, daß man sich verwundern muß', nog steeds dezelfde olifant van Bardt was, want olifanten waren in die tijd heel zeldzaam in Europa.²³

22. *Ibidem*, p.150.

23. Zie: H.-G. Klös e.a., *Die Arche Noah an der Spree. 150 Jahre Zoologischer Garten Berlin. Eine tiergärtnerische Kulturgeschichte von 1844-1994* (Berlin 1994), p.17.

Afb. 4. Reclameprent voor de kunststukjes van een mannelijke Indische olifant. 'Wonderen der natuur', p. 63 (32x25,5 cm).

Het Voorindische schubdier

Op p.149 van het Velten album is een uiterst zeldzame, mogelijk unieke, reclameprent van 'De Witte Oliphant' ingeplakt, waarin o.a. de aankomst van een opgezette 'Nigomse Duyvel' wordt aangekondigd, die vanaf 19 september 1703 (of 1704?) te zien was [afb.5]. Aan de afbeelding op de prent is duidelijk te zien dat het een schubdier is, en gezien de herkomst van Ceylon lijdt het geen twijfel dat het een Voorindisch schubdier, *Manis crassicaudata* (Gray, 1827) betreft.²⁴ Veltens pentekening op p.150-151 geeft het schubdier veel natuurgetrouwer weer dan de prent [afb.6]. De tekst op de prent aangaande het schubdier luidt:

BEKENTMAKINGE Aan alle Heeren, Koopluyden en Inwoonders dezer Stad Amsterdam.

Hier is met dese Retour-Schepen, uit Oost-Indien gekomen, een Oost-Indiesvaarder, die op het Eyland Cylon, in 't jaar 1702, heeft laten vangen seker Dier, met vier voeten, en seer sware schobben op 't lyf hebbende, in de Malebaarse taal genaamt Allegoe, in 't Portugees Bitje de Bengonje, en in 't Neederduits den Nigomsen Duyvel, en naar dat het selve agt dagen by hem in 't leven is geweest sonder eeten of drinken, heeft hy het voornoemde Dier van vier mannen laten dooden, door dien het niet anders als tot quaad doen genegen was; want, naar dat het met een Ysere ketting aan zyn lyf vast gekluysterd was, heeft het gemelde Dier des snagts door een steene vloer en door de Fondamenten van een swaar gebouw doorgegraven.

Het voornoemde Dier den Nigomsen Duyvel, kan de grootste Oliphanten, die op dit Eyland in menigte zyn, met zyn staart dwingen, wringt hem om den Slorp en blyft daar zoo vast aan hangen, dat den Oliphant het met zyn grote kragt, daar niet kan afkrygen, voor en al eer den Oliphant in 't water loopt, zoo dat het zig selfs los laat, want het geen water verdragen kan.

Het maakt zig ook in malkanderen vast, dat men het zelve met geene Ysere Breck-Ysers kan los maken, maar zoo dra men water over zyn lyf giet, zoo laat hy zig van selfs los; hy eet niet als Mieren, die alhier in de Bossen met groote meenigte gevonden werden, gebruikende daar toe zyn tonge, die wel een half el lang is, spreyt die wyt over de gront uit; en als de mieren daar met menigte op komen kruypen, zoo haalt hy zyn tonge soetjens binnen; verders is zyn eten niet bekend.

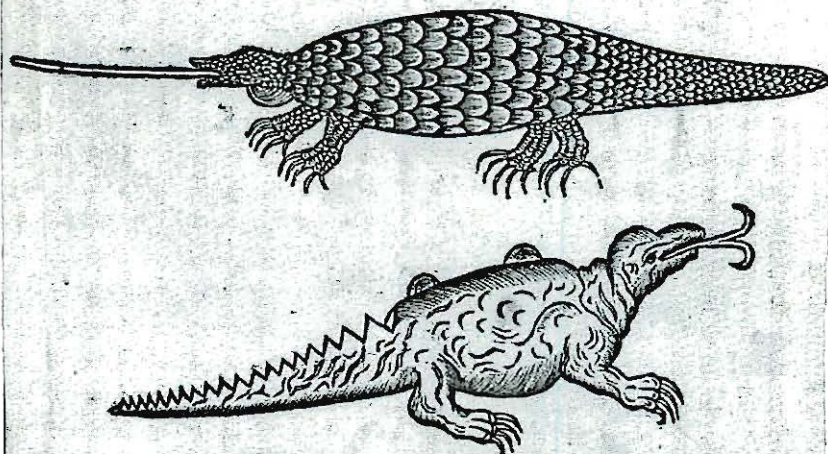
Het vlees is als van een Varken, geheel goet om te eten, smaakt geheel soet, en is Medicinaal; daar zyn ettelyke swarte inwoonders die door diergelyke Nigomse Duivels om het leven zyn gebragt, niet door zyn byten, want het en heeft geen tanden; maar door dien gemelde swarten, naar dat zy het gevangen hebben, op de schouders dragen, slaat zig met zyn staart om den hals, en wringt die zoo vast toe, dat onmogelyk is om los te krygen en aanstonts dood gewrongen werden, gelyk een soort van Slangen, genoemt Wringers, die aldaar mede gevonden werden, ook doen, gelyk de Liefhebbers de veilen van dese Slangen alhier mede kunnen zien.

Wat zyn vordere kragten zouden kunnen belangen, is by myn niet bekend, maar het bovenstaande verklaar ik een suyvere waarheyt te zyn, en ik vind myn selfs verpligt om aan alle de wereld in Europa dit meergemelde Dier te mogen vertonen.

De Indische varaan

De tekst op het reclamebiljet [afb.5] vervolgt: 'Ook heb ik mede gebragt een levendig Dier, in 't Malebaars genoemt Campergoo, hebbende mede vier voeten, welk Dier zig genereert met Crocodillen of Kaymans en daarom van de Indiaanen, als de gemelde Crocodillen, voor haar afgoden werden aanbeden, dog en doen geen quaad'.

24. Dit is de enige schubdiersoort die op Ceylon voorkomt. Zie: E. Thenius, 'De schubdieren', in: B. Grzimek, *Het leven der dieren*, dl.11 (Utrecht 1974), p.217.

BEKENTMAKINGE

Aan alle Heeren, Koopluyden en Inwoonders dezer
Stad Amsterdam.

ter is met dese Retour-Sche-
pen, uit Oost-Indien geko-
men, een Oost-Indiavaarder,
die op het Eyland Ceylon, in
't Jaar 1702. heeft laten van-
gen teker Dier, met vier voe-
ten, en leer swart schubben
op 't lyf hebbende, in de Mil-
lehaarte taal genaamt Allegoe, in 't Portugees
Bijje de Bengoetie, en in 't Nederduits den Ni-
gomfen Duyvel, en naar dat het selve agt dagen
by hem in 't leven is geweest sonder eten of drink-
ken, heeft hy het voornoemde Dier van vier man-
nen laten dooden, door dien het niet anders als
tot quad doen geregen was; want, naar dat het
met een Ylere ketting aan zyn lyf vast gekluy-
stert was, heeft liet gemelde Dier des sngers door
een steene vlier en door de Fordaenoten van een
swaer gebouw doorgegreven.

Het voornoemde Dier den Nigomfen Duyvel,
kan de grootte Oliphanten, die op dat Eyland in
menigte zyn, met zyn staart dwinget, wringt
hem om den Sloop en blijft daar zoo vast aan han-
gen, dat den Oliphant het met zyn grote kragt,
daar niet kan van af krygen, voor en al eer den
Oliphant in 't water loopt, zoo dat het zig seifs
los kan, want het geen water verdragen kan.

Het maakt zig ook in malkander een vast, dat men
het zelve met groene Ylere Breck-Ylere kan los
maken, maar zoo dra men water over zyn lyf giet,
zoo laat hy zig van selfs los, by eet niet als Mie-
ren, die alhier in de Bossen met groote meernigte
gevoonden werden, gebruikende dat tuezyn ion-
ge, die wel een half el lang is, spreyt die wyf over
de groene uit; en als de mieren daar met menigte op

komen kruypen; zoo haalt hy zyn tonge soetjens
binnen; verders is zyn eten niet bekend.

Het vles is als van een Vasken, geheel goet om
te eten, smakt geheel soet, en is Medicinaal;
daar zyn etelyke swarte inwoonders die door dier-
gelyke Nigomfe Duivels om het leven zyn ge-
bragt, niet door zyn byten, want het en heeft
geen tanden; maar door dien gemelde swarten,
naar dat zy het gevangen hebben, op de schou-
ders dragen, staat zig met zyn staart om den hals,
en wringt die zoo vast toe, dat cringelyk is om
los te krygen en anstonds doed gewrongen wer-
den, geit den soort van Slangen, genaamt Wim-
gen, die aldaar mede gevonden werden, ook
soen, geelyk de Liefhebbers de vellen van dese
Slangen s' hier mede kunnen zien.

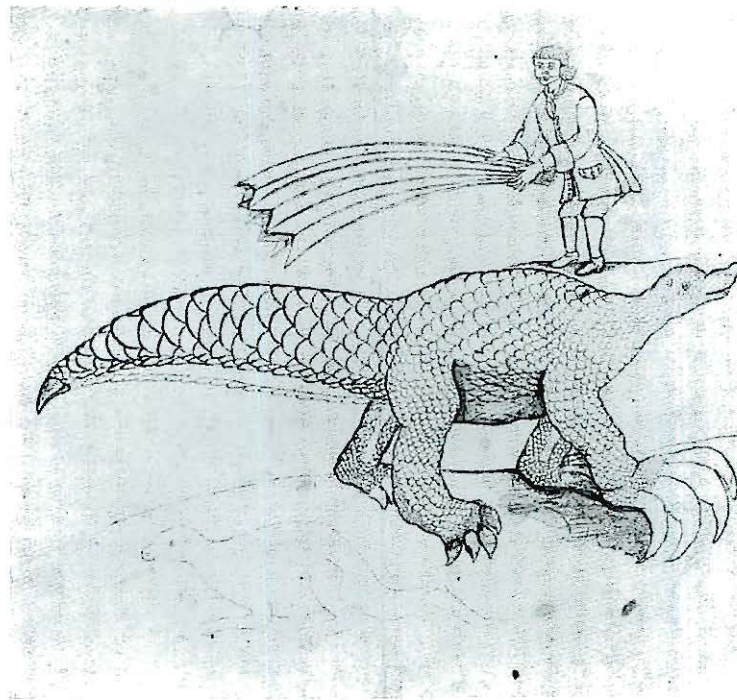
Wat zyn vordere kragten zouden kunnen belan-
gen, is by wyf niet bekend, maar het bovenstaande
verklart ik een tuylvere waarheyt te zyn, en
ik vind myn selfs verplicht om aan alle de wereld
in Europa dit niet gemelde Dier te mogen ver-
toonen.

Ook heb ik mede gebragte een levendig Dier, in
't Malebaars genaemt Campergho, hebbende me-
de vier voeten, welk Dier zig geniet met Cro-
codillen of Kaymans en dauwin van de Indianen,
als de gemelde Crocodillen, voor haar afgoden
worden aangebeden, dogen doen geen quadd.

Ook heeft hy mede gebragt een Blid van een
Roos, daar 12. u 13. Perlooogen kunnen onder
staen, desgelyke hier te Lande noyt gezien.

Ook heeft hy levendig gebragt den Koning van
Malebaars, en is hier mede voor de Liefhebbers te
zien.

Dese bovenstaande Dieren zyn te zien op de Botermarkt in
den witten Oliphant, op Vrydag den 19. September, en de volgende dagen.

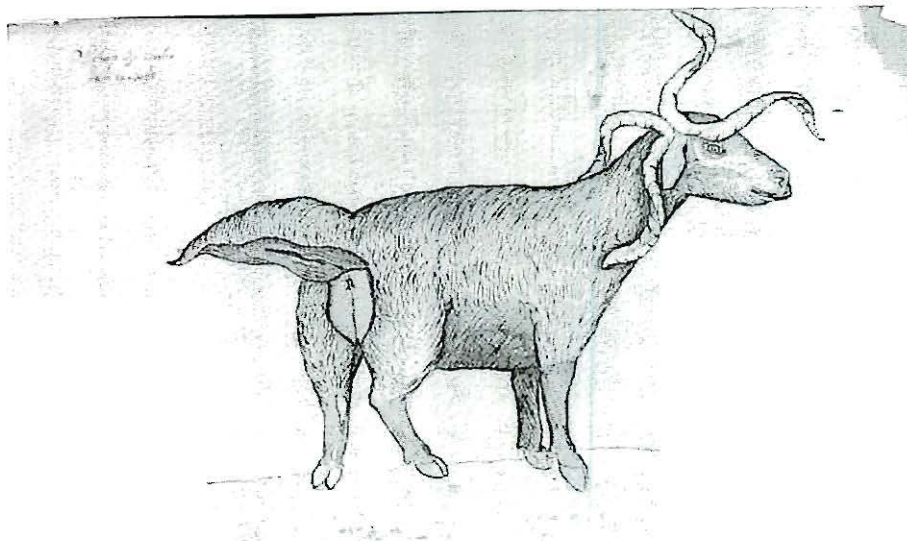
Afb.6. Het Voorindische schubdier en de Indische varaan, getekend door Jan Velten. 'Wonderen der natuur', p.150-151 (55x62 cm).

De krokodillen waarover hier gesproken wordt, lijken Gangesgaviaalen, *Gavialis gangeticus* (Gmelin, 1789) te zijn, omdat deze gaviaal aan de god Visjnu was gewijd en als heilig werd beschouwd.²⁵ De gedoornde staart van het dier dat op de prent onder het schubdier is afgebeeld [afb.5], doet inderdaad aan een krokodil denken, maar de ronde kop met gespleten tong kan alleen die van een varaan zijn. Welk dier is in dit geval bedoeld? Hier biedt het Velten album uitkomst, want onmiddellijk na de reclameprent, links onder de grote uitgewerkte pentekening van het reeds genoemde schubdier op p.150-151, staat een schetsmatige pentekening van een reptiel met korte snuit, gespleten tong en gladde staart [afb.6]. Dit moet de imposante Indische varaan *Varanus salvator* (Laurenti, 1768) zijn, die evenals de Gangesgaviaal aan het water gebonden is en een totale lengte van bijna 3 meter kan bereiken.²⁶ Overigens staat de Indische varaan erom bekend dat hij in gevangenschap snel tam wordt, hetgeen strookt met de mededeling 'dog en doen geen quaad'; dit zou men van een gaviaal (die tot de familie der krokodillen behoort) nooit kunnen beweren.²⁷

25. Zie: C. Scherpner, 'Krokodillen', in: B. Grzimek, *Het leven der dieren*, dl.6 (Utrecht 1973), p.167-168.

26. Zie: K. Klemmer, 'Korsthagedissen, varanen en dove varanen', in: B. Grzimek, *Het leven der dieren*, dl. 11 (Utrecht 1974), p.385.

27. Zie: Klemmer, art.cit. (n.26), p.385; Scherpner, art.cit. (n.25), p.159.

Afb.7. Het 'schap uijt Arabia gesien bij Bardt'. 'Wonderen der natuur', p.155 (33,5x55,5 cm).

De Koning van Marsebiko

Het slot van de tekst op het reclamebiljet luidt: 'Ook heeft hy mede gebragt een Blad van een Boom daar 13. a 14. Persoonen kunnen onder staan, desgelyke hier te lande noyt gezien. Ook heeft hy levendig gebragt den Koning van Marsebiko, en is hier mede voor de Liefhebbers te zien. Dese bovenstaande Dieren zyn te zien op de Botermarkt in den witten Oliphant, op Vrydag den 19. September, en de volgende dagen'.

Deze zogenaamde Koning van Marsebiko heb ik niet kunnen 'determineren'. Gezien de tekst van de laatste alinea zou het een dier en geen mens betreffen.

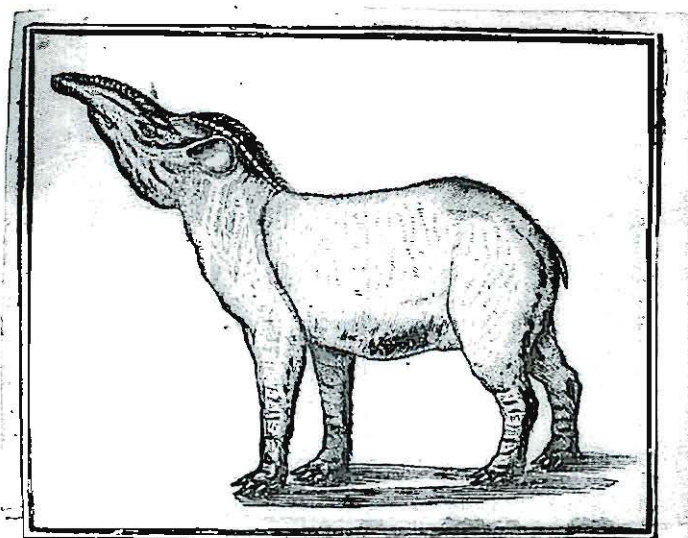
Het vierhoornige schaap uit Arabië

Op p.155 van het Velten album staat een duidelijke pentekening van een vierhoornig schaap, met bijschrift: 'Schap uijt Arabia gesien bij Bardt' [afb.7]. Dit moet een schaperas van het gewone huisschaap zijn, waarvan ook rassen met vier horens voorkomen.

De Zuidamerikaanse tapir

Volgens de Leidse hoogleraar in de natuurlijke historie Jean Nicolas Sébastien Allamand arriveerde de allereerste tapir die ooit levend in Europa te zien is geweest, in 1704 in Amsterdam.²⁸ Het dier zou op bestelling van de Oostenrijkse Keizer zijn gevangen en was enige dagen in 'De Witte Oliphant' te zien. Om de

28. J.N.S. Allamand, 'Le Tapir', in: [G.L. Leclerc de] Buffon & [L.J.M.] Daubenton, *Histoire naturelle, générale et particulière*. Nouv. Ed., dl.15 (Amsterdam 1771), p.67.

ADVERTISEMENT.

Mits desen maakt men bekend alle Heeren, Dames, Borgers, Coopliden en veters aan alle Liefhebbers van Gedierte, dat tegenwoordig alhier is te zien een levendig Dier genaamt EQUUS AQUATICUS, of anders te zeggen, waaterof Zéepaart, is gevangen door groote moeyte en koste inde Revier den Euphrat in AMERICA: waar veel Schrijvers gewag maaken, diergelijken niet in de werrelt zijn soude: en dewyl men zoekt de Liefhebbery van dag tot dag aan te queeken, en te toonen wat de Natuur als Moeder zijnde aller dingen, voortbrengen doet, salmen sulcks eenige dagen voor een kleyn prijs aande Inwoonders en medeborgers vande Stad Amsterdam laten zien. Reden, om dat het iets remarcabel is, en de Meester van het selfde daar veel moeyte en onkosten om gedaan heeft (4 jaaren lang) wijl zijn Keyzerlijke Majesteit daar expresselijk na heeft laten zoeken, en het zelve ook verwagende is. Die begeerig of Curieus zijn mogte, om dit wonder Schepfel, 't welk by geen geheugenis van menschen in deze Landen gezien is: kan hemervoegen op de Botter-Markt, in de groote witte Oliphant, alwaar het selfde te zien is van de Morgen tot den Avont.

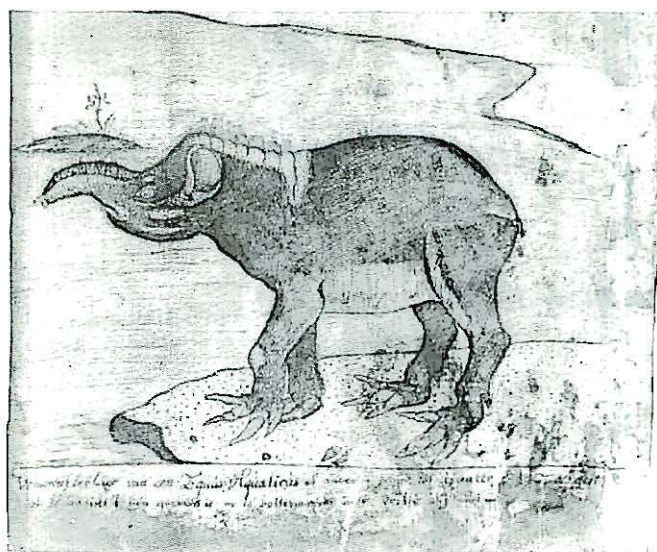
Zegget voort.

N. B. Dit roemwaardige Gedierte is mak en tam gemaakt, zoo dat 't selfde van yeder een kan gehandelt werden.

Afb.8. Reclameprent voor de tapir die in 1704 in 'De Witte Oliphant' te zien was. 'Wonderen der natuur', p.254 (38x27 cm).

aandacht op deze opmerkelijke gebeurtenis te vestigen werd een reclameprent gedrukt [afb.8]. Deze uiterst zeldzame prent is ingeplakt op p.254 van het Velten album. De tekst ervan luidt:

ADVERTISEMENT. Mits desen maakt men bekend alle Heeren, Dames, Borgers, Coopliden en veters aan alle Liefhebbers van Gedierte, dat tegenwoordig alhier is te zien een levendig Dier genaamt EQUUS AQUATICUS, of anders te zeggen, waaterof Zéepaart, is gevangen door groote moeyte en koste inde Revier den Euphrat in AMERICA: waar veel Schrijvers gewag maaken, diergelijken niet in de werrelt zijn soude: en dewyl men zoekt de Liefhebbery van dag tot dag aan te queeken, en te toonen wat de Natuur (als Moeder zijnde aller dingen) voortbrengen doet, salmen sulcks eenige dagen voor een kleyn prijs aande Inwoonders en medeborgers vande Stad Amsterdam laten zien. Reden, om dat het iets remarcabel is, en de Meester van het selfde daar veel moeyte

Afb.9. De Zuidamerikaanse tapir uit de menagerie van 'De Witte Olifant', getekend door Jan Velten. 'Wonderen der natuur', onderste helft van p.168 (56x33 cm).

en onkosten om gedaan heeft (4 jaaren lang) wijl zijn Keyzerlijke Majesteit daar expresselijk na heeft laten zoeken, en het zelve ook verwagende is. Die begeerig of Curieus zijn mogte, om dit wonder Schepsel, 't welk by geen geheugenis van menschen in deze Landen gesien is: kan hem vervoegen op de Botter-Markt, in de groote witte Olifant, alwaar het selve te zien is van de Morgen tot den Avont.

Zegget voort.

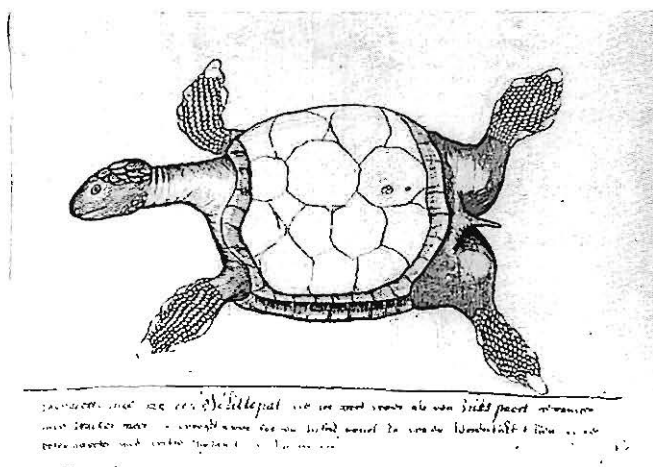
N.B. Dit roemwaardige Gedierte is mak en tam gemaakt, zoo dat 't zelfde van yeder een kan gehandelt werden.

Velten was gefascineerd door dit dier, dat tam bleek te zijn en daardoor gemakkelijk van dichtbij te benaderen. Hij wijdde er één gouache aan en vier bladzijden met pentekeningen. Ook op het frontispice neemt de tapir een prominente plaats in [afb.1]. Slechts één pentekening draagt een onderschrift, namelijk: 'Waare afbeeldige van een Equus Aquaticus of anders 't segge het Waater of het Zeepaert: dat levendicht 't sien gewees is op d'bottermarckt in de witte olifhandt' [afb.9].²⁹

De grote zeeschildpad

Op p.174 van het Velten album staan twee pentekeningen van een zeeschildpad [afb.10]. Deze zeeschildpad is ook op het frontispice te zien [afb.1]. Het onderschrift luidt: 'Waare afbeeldinge van een Schillepat die soo groot waer als een

29. Alle andere afbeeldingen van tapirs in het Velten album zijn gereproduceerd in: F.F.J.M. Pieters & S. Pinkster, '1704: De eerste Zuidamerikaanse tapir in Europa', in: *De horen en zijn echo. Verzameling essays opgedragen aan Dr Henny E. Coomans ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam op 9 september 1994*, ed. M. Coomans-Eustatia, R. Moolenbeek, W. Los & P. Prins (Amsterdam 1994), p.82-85.

Afb.10. De 'Schillepat' die soo groot waar als een Vries paert' uit de menagerie van 'De Witte Oliphant', getekend door Jan Velten. 'Wonderen der natuur', onderste helft van p.174 (55,5x33,5 cm).

Vries paert gevangen in de wijcker meer en woeght over: 500: en sestich pondt, hij waer levendicht 't sien op de botermarckt inde witte oliphandt tot Amsterdam'.

Deze grote bezienswaardigheid in 'De Witte Oliphant' werd zelfs per advertentie in de *Amsterdamsche Courant* aangekondigd, op 20 oktober 1707.³⁰ Volgens Brongersma ging het vermoedelijk om een Onechte caretschildpad, *Caretta caretta* (Linnaeus, 1758).³¹ Het Beverwijker of Wijker Meer was een inham van het IJ, die zich van Spaarndam tot Beverwijk uitstreekte. Deze zeeschildpad werd er op 2 oktober 1707 gevangen. Hij werd eerst voor 12 gulden verkocht en werd daarna in Zaandam geveild, waar hij voor 146 gulden door een Amsterdammer gekocht werd. Hierna werd hij nogmaals doorverkocht voor 300 gulden. De reuzenschildpad at graag kleine visjes en garnalen. Het dier stierf helaas reeds in december van dat jaar.³² Dit moet een financiële strop voor de toenmalige uitbater van 'De Witte Oliphant' hebben betekend. Dat was in die tijd een zekere Johannes Hofstede, die sinds 1 mei 1706 de herberg gehuurd had van de beide executeuren van Bartel Verhagen, Jan Jansz en notaris Hendrik de Wilde. Na dit financiële débâcle waren er vermoedelijk weinig of geen beesten meer in 'De Witte olifant' te bewonderen; in de literatuur heb ik er althans niets meer over kunnen vinden. De oorzaak hiervan moet mijns inziens mede gezocht worden in het grote succes van de concurrent, de menagerie van Blauw Jan, die tot 1784 bleef voortbestaan.

30. Dudok van Heel, art.cit. (n.17).

31. Brongersma, art.cit. (n.8), p.39.

32. *Ibidem*, p.37-38.